

Әлімтаева А.Т., Саткенова Ж.Б.,
Әміров Ә.Ж.

**«Қазіргі қазақ тілі» пәнінің
жаттығулар жинағының
ерекшеліктері (профессор
Р. Әмірдің еңбектері бойынша)**

Филология ғылымдарының докторы, профессор Р. Әмір биыл 85 жасқа толып отыр. Профессордың негізгі ғылыми бағыттары: тіл білімі, педагогикалық бағыттар, орта білім беруге арналған. Осы салалардың бәрінде Р. Әмір салған айқын із, тіл біліміне, педагогикалық ғылымға қосқан келелі үлесінің барлығы сөз болады. Мақала профессордың орта білім беретін орындарындағы қазақ тілінен жаттығулар жинағының ерекшеліктеріне арналады. Жан-жақты, көп тақырыпты қамтитын оқытушы өз қалауын қанықтырып талғайтын ресурстарға зәру екендігі белгілі. Осы тұрғыдан Р.С. Әмірдің «Қазақ тілі оқулығы бойынша жаттығулар» (7, 8, 9-сыныптарға арналған) деген атпен дайындалған дидактикалық материалдар жиынтығының маңызының ерекше екендігі айтылады. Материалдардың сапасы жоғары екендігі және түгелдей баспа жүзінде жарық көрген шығармалардан талғанып алынғандығы, олардың мазмұны кең, табиғилығы, ел тірлігін, табиғат бейнелерін өте нанымды, көркем етіп көрсететіндігі сөз болады. Осылай болуына бірінші себеп – жаттығу ретінде берілген мәтіндердің беделді нұсқалардан алынғандығы баяндалады.

Түйін сөздер: синтаксистік жүйе, лебіз, дидактикалық материал, тіл білімі, мәтін, педагогикалық ғылымдар, оқулық, жаттығулар жинағы.

Alimtayeva L.T., Satkenova Zh.B.,
Amyrov A.Zh.

**Peculiarities of exercise book
on the subject «modern kazakh
language» (On the work of
professor R. Amir)**

Doctor of philological sciences, professor R. Amir has reached the age of 85. The main scientific directions of the professor are linguistics, pedagogical directions, secondary education. In the article the obvious trace, a huge contribution to linguistics, pedagogical science of R. Amir in all these spheres are considered. The article is devoted to the features of exercise book of the professor on the Kazakh language in secondary educational institutions. It is known that the teacher covering many themes needs resources which they chose themselves. In this regard the complex of didactic materials prepared under the title «Exercises according to the manual of the Kazakh Language» (for 7, 8, 9 classes) of R.S. Amir is especially important. In the article it is mentioned about the selection of works, published in printed form and about high quality of materials, their deep contents, naturalness, the convincing and art description of people life, phenomena of nature.

Key words: syntactic system, expression, didactic material, linguistics, pedagogical sciences, textbook, exercise book.

Алімтаева А.Т., Саткенова Ж.Б.,
Амиров А.Ж.

**Особенности сборника
упражнений по предмету
«Современный казахский
язык» (по труду профессора
Р. Амира)**

Основные направления научной деятельности доктора филологических наук, профессора Р. Амира, которому в этом году исполнилось 85 лет, охватывают такие сферы отечественной филологической науки, как казахское языкознание, методика преподавания казахского языка, вопросы педагогики в системе высшего и среднего образования. В статье рассматривается научное наследие ученого, его огромный вклад в казахское языкознание, педагогическую науку Р. Амира во всех этих сферах. Статья посвящена особенностям формирования и составления сборника упражнений по казахскому языку для средних образовательных учреждений. Известно, что разносторонний и пребывающий в постоянном творческом поиске учитель расширяет и углубляет свои познания, поэтому реализует их в своих трудах. В этой связи комплекс дидактических материалов «Упражнения по учебнику Казахского языка» (для 7, 8, 9 классов), подготовленный под руководством Р.С. Амира, представляет собой практическую значимость и методическую ценность. В статье затрагивается вопрос об отборе произведений, опубликованных в печатном виде, и о высоком качестве материалов, их глубоком содержании, естественности, убедительном и художественном описании жизни народа, явлений природы.

Ключевые слова: синтаксическая система, выражение, дидактический материал, языкознание, педагогические науки, учебник, сборник упражнений.

**«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ»
 ПӘНІНІҢ
 ЖАТТЫҒУЛАР
 ЖИНАҒЫНЫҢ
 ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
 (профессор Р. Әмірдің
 еңбектері бойынша)**

Р.С. Әмір ғылымның үш саласын қамтып: тіл білімі; педагогикалық ғылымдар; мектеп, ғылыми мекемелер үшін маман дайындау салаларында еңбекқорлықпен, ізденімпаздықпен еңбектенуде. Осы салалардың бәрінде Р. Әмір салған айқын із, тіл біліміне, педагогикалық ғылымға қосқан келелі үлесі бар. Оның зерттеу жұмыстарының теориялық тұжырымдамалары, қорытындылары осы салаларда нық орын алды, академиялық жинақтарға енгізілді, орта мектеп, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар жазылды, арнаулы курстарға, диссертациялық жұмыстарға тақырып болды. Еңбектері монографиялар түрінде жарияланды.

Р.С. Әмір күш салатын басты сала – аудиториядағы оқыту жұмысы деп санайды. Бакалавриат деңгейінде ғалым «Қазіргі қазақ тілінің жай сөйлем синтаксисі», «Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер синтаксисі» атты екі іргелі курсты оқиды. Курста өзінің зерттеу еңбектеріне сүйеніп қазақ тілінің құрылысын жан-жақты танытатын, көзге түспей, аталмай жүрген фактілер мол қатысатын, құрылысы, жұмсалысы қызықты, тартымды түрде танылатын ауызекі сөйлеу тілінен келтірілген фактілер студенттердің көңілін тартатын. Лекцияларда тілдің өзгеру, даму процестері көрсетіліп, дамудың, өзгерудің сыры, жолы сиқырлы болып жетеді. Тілдің синтаксисі жаңаша топталып, жаңаша жүйеде көрінетін. Бұл лекциялардың материалдары «Жай сөйлем синтаксисі», «Құрмалас сөйлемдер қазақ тілінің грамматикалық, функционалдық жүйесінде» оқулықтарына енді. Курс бағдарламасының мазмұны студенттерді өз бетімен ізденуге, қорытынды жасауға жетелейді. Тілдік фактілерді, теориялық мәселелерді түрліше таныған жазушылардың шығармалары оқуға ұсынылып, студенттер өз пікірін, тұжырымын ұштап отырады. Сонымен бірге тілдер атаулыда көрінетін ортақ даму, қалыптасу заңдылықтары ескеріледі. Бұл деректер жалпы теориялық білімді қалыптастырады және қазіргі жаһандық ортада еркін ғылыми қатынасқа түсуге икемдейді. Әдебиетте аталып жүрген көптеген көркемдік амалдар тілден ауысқаны фактілермен дәлелденіп, осы арқылы тілде қалыптасқан поэтикалық амалдардың өрісі, тілдің көркемдік әлеуеті студенттерді сүйсіндіреді.

Р.С. Әмір – өзінің ұстаздық қызметінің әлеуметтік мақсатын өзекті етіп ұстайтын профессор. Ол қазақ тілі пәні студенттеріне

нттерге тек кәсіби білім беріп қоймай, қазақ тілінің мемлекеттік құзыреттілігін нығайту бағытын ұстауға, тілдің қазақ мемлекеттілігін нығайту міндетіне көмектесуге, халықтың ұлттық, азаматтық бірегейлігін бекітуге қатысуын тәрбиелейді. Бұл мәселелер – профессор оқып жүрген курстардың арқауы. Арнаулы зерттеулері де бар. Олардың бір-екеуін атайтын болсақ: «Тіл мәдениеті мен интеллектуалдық мәдениеттің қарым-қатынасы», «Қазақ тілі нормаларын зерттеу мәселелері», «Егемендік және қазақ тілі» т.б.

Р. Әмір 1958 жылы орыс мектептерінің II-IV арнап шығарған «Қазақ тілі» оқулығы тілді үйретуді практикалық жолға қоюдың алғашқы үлгісі болды. Үйретілетін тілдік материалдар сөйлем модельдері түрінде диалогтік процесс ретінде ұсынылып, жаттықтыру жүргізілді. Лексикалық, грамматикалық материалдар әр сыныпқа лайық өлшеніп, екшеліп берілді. Орыс мектептеріне арналған басқа класс оқулықтары да осы бағытпен жазылды. Р.Әмір конференция қойған міндеттерді орындауға күш салды.

Р. Әмірдің жазылған орта білім беру орындарына арналған еңбектеріне көз жүгіртетін болсақ: Қазақ тілі. Грамматика, емле, тіл дамыту: 2-сыныпқа арналған оқулық [1]. Қазақ тілі: орыс тіліндегі мектептің 3-кл. арналған оқулық [2]. Қазақ тілі: орыс тіліндегі мектептің 3-кл. арналған оқулық [3]. Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық [4]. Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 9 сыныбына арналған бақылау оқулығы [5]. «Қазақ тілі» оқулығы бойынша жаттығулар: тереңдетіп оқытатын мектептердің 8-кл. арналған [6].

Қазақ тілі пәнінің білім беру, практикалық дағдылар беру бағытындағы міндеті көп аспектілі. Ол аспектілер белгілі. Бұл міндеттерді жүзеге асыру, оған қол жеткізу пәнді оқытуға қатыстыратын, пайдаланатын дидактикалық ресурстардың сапасына, мол болуына байланысты. Сапасы деген талаптың мазмұны белгілі, ал мол болуға тиіс дегенде еске алатын жай оқытуды оқушылардың өмірлік ортасына, танымдық талабына, қызығушылығына сай талғаммен ұйымдастыруға мүмкіндік беру керек деген сөз. Мұны ресейлік мектеп тәжірибесінен көріп жүрміз. Олар ресурстарды бір-бірімен жарыстырып, өрбітіп шығарып жатады. Біздің мектептер жан-жақты, көп тақырыпты қамтитын мұғалім өз қалауын қанықтырып талғайтын ресурстарға зәру екені анық. Осы тұрғыдан Р.С.Әмірдің «Қазақ тілі оқулығы бойынша жаттығулар» (7,8,9-сыныптарға арналған) деген атпен дайындалған дидактикалық материалдар жиынтығының маңызы ерекше.

Біз ең алдымен мәтіндердің сапасы жоғары екенін атап өткіміз келеді. Мәтіндер түгелдей баспа жүзінде жарық көрген шығармалардан талғанып алынған. Олар мазмұы кең, табиғи. Ел тірлігін, табиғат бейнелерін өте нанымды, көркем етіп көрсетеді. Осылай болуына бірінші себеп – жаттығу ретінде берілген мәтіндердің беделді нұсқалардан алынуы. Мәтін авторлары ел тұрмысын, табиғатты ортасында жүріп жазған. Бұл мәтіндерде жасандылық, нанымсыздық жоқ. Тартымды, танымдық ақпаратқа бай. Мәтіндер қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық қарымын мол көрсетеді, оларды сөйлеуші жұрттың жұмсау, пайдалану дәстүрін танытады. Осы арқылы оқушыларды тілдік құндылықтарға зер салып, қызығушылығын тудырады. Бұл – оқу құралының бір дидактикалық ұтымы.

Бұл жағдай оқушыларды практикалық тапсырмаларды қызығып, ынтымақтастықпен орындауға жұмылдырады. Ел тірлігін, табиғат бейнесін әр тақырыпта жан-жақты көрсетіп тіліміздің лексикалық байлығын, грамматикалық тұлға құрылыстарын мол көрсетуге себеп болған мәтіндер бұл жағынан өте бай, әрі тартымды болып келген. Осы мәтіннен ат жарысында жұмсалып жүрген дистанция деген сөздің қазақ тілінде ертеден қалыптасқан баламасы бар екенін (салым) таныдық. Материалдардан сөз жұмсаудың, жаңа мағынаға келтірудің тәсілдерімен танысудың мүмкіншілігін, жолын қызығып көреміз.

Автор оқушыларды сөздің мазмұндылығына, көркемдігіне көңіл қойып үйренуге шақырған, оларды осыған талпындыруды міндет еткен. Жаттығулардың тапсырмалары әрі күрделі, әрі оқушының кешенді түрде жұмыс істеуге де жұмылдырады. Жинақ оқушының тілін дамытуға қажет жаттығуларды жан-жақты қарастырып берген. Оқушылар тек репродуктивтік жұмыс орындап қана қоймайды, өз бетімен түрлі шығармашылық жұмыс орындауға қатыстырылған.

Синтаксистік құрылысты танытуға арналған материалдар да көңілге қонымды. Жаттығулардың құрамында өтілетін тақырыпқа қатысты фактологиялық материалдар дұрыс өлшеммен енген.

1994 ж. Р. Әмір, Ж. Әмірова «Қазақ тілі оқулығы бойынша жаттығулар» атап 8-сыныпқа арнап кітап шығарған болатын, кітап тез тарап кеткен. Оған баспа бетінде құптаған рецензия да басылған болатын. Ұсынылып отырған жаттығулар жинағы сол кітаптың негізінде жазылған. Еңбек апробациядан өткен. Р. Әмірдің бұл кітабы да пайдалы оқу құралы болатыны анық.

Оқу құралы 7, 8, 9-сыныптарда өтілетін синтаксистік тақырыптарды оқуда пайдалану мақсатында жасалған. Синтаксистік жүйе – лебіз

құрайтын тілдік тұлғалардан – сөйлемнен құралатын деңгей. Сөйлем құрауға фонетикалық, лексикалық, морфологиялық амалдар тоғысып қатысады. Сондықтан кітап өте қажет, пайдалы оқу құралы болып танылады. Бұл кітап оқу жұмысын тартымды, қызығушылықпен ұйымдас-тыруға көмегін тигізеді [6].

Оқу құралы грамматикалық, емлелік, пунктуациялық ережелерді үйретуге арналған жаттығуларға тіл дамыту мақсатын қойып отырады: жаңа сөздерді, грамматикалық құрылымдарды қатыстырып, соған оқушының назарын аударып отырады. Сөз жоқ, бір көрген сөз, грамматикалық тұлға оқушының миындағы арнаулы ұядан орын алады. Керек кезінде анализаторлар оны тауып алып лебізге қатыстырады. Бұл – оқу құралының екінші ұтымы.

Оқу арқылы келген тілдік материалдарды оқу құралы актив процестерге салып танытады:

лексикалық, грамматикалық құрылымның синонимдік, функционалдық варианттарын іздетеді, олардың дәл нақты коммуникативтік жағдаяттарға сай келуіне байланысты талғатады.

Оқу құралында өтілген тақырыптарды жүйеге түсіруді, байланыстырып тануға жетелейтін тапсырмалар бар. Бұл – шәкірттерді интеллектуалдық іске талпындыру. Мұнымен қоса тілдесудің, қарым-қатынас жасаудың этикасы да айтылып тұрады.

Кітапта «Тыныс белгілерінің қазақ жазуындағы ережелері» деген бөлім бар. Тыныс белгілерінің ережесін жүйелі түрде толық беретін материал мұғалімдерге, оқушыларға өте қажет. Мұндай толық ережелер көрсеткіші мұғалімдер қолында жоқ. Тыныс белгілері әр оқулықта өз өлшемімен, жүйесіз өтіледі. Кітап оқытушылар үшін де, оқушылар үшін де өте пайдалы болатыны сөзсіз.

Әдебиеттер

- 1 Әміров Р., Әуелбаев Ш., Бәкірова А. Грамматика, емле, тіл дамыту: 2-сыныпқа арналған оқулық . 4-бас – Алматы: Рауан, 1995. – 144 б.
- 2 Әміров Р. Қазақ тілі: орыс тіліндегі мектептің 3-кл. арналған оқулық [3]. 3-бас. – Алматы: Рауан, 1995. – 159 б.
- 3 Әміров Р., Әмірова Ж. Қазақ тілі: орыс тіліндегі мектептің 3-кл. арналған оқулық. 3-бас. – Алматы: Рауан, 1997. – 159 б.
- 4 Әміров Р., Уайысова Г.И., Жұмбабаева Ә.Е. Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық. – Алматы, 2013. – 192 б.
- 5 Әміров Р., Атабаева М. Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 9 сыныбына арналған бақылау оқулығы. – Алматы: Рауан, 2000. – 222 б.
- 6 Әміров Р., Әмірова Ж. «Қазақ тілі» оқулығы бойынша жаттығулар: тереңдетіп оқытатын мектептердің 7-8-9 сыныптарына арналған. – Алматы: Рауан, 2014. – 128 б.

References

- 1 A'mirov R., A'welbaev Sh., Ba'kirova A. Grammati''ka, emle, til dami'tw: 2-si'ni'pqa arnalghan oqwli'q . 4-bas – Almati': Rawan, 1995. – 144 b.
- 2 A'mirov R. Qazaq tili: ori's tilindegi mektepting 3-kl. arnalghan oqwli'q [3]. 3-bas. – Almati': awan, 1995. – 159 b.
- 3 A'mirov R., A'mirova J. Qazaq tili: ori's tilindegi mektepting 3-kl. arnalghan oqwli'q. 3-bas. –Almati': Rawan, 1997. – 159 b.
- 4 A'mirov R., Wayi'sova G.I'', Jumabaeva A'.E. Qazaq tili: jalpi' bilim beretin mektepting 2-si'ni'bi'na arnalghan okwli'q. – Almati', 2013. – 192 b.
- 5 A'mirov R., Atabaeva M. Qazaq tili: jalpi' bilim beretin mektepting 9 si'ni'bi'na arnalghan baqi'law oqwli'ghi'. – Almati':Rawan, 2000. – 222 b.
- 6 A'mirov R., A'mirova J. «Qazaq tili» oqwli'ghi' boyi'nsha jatti'ghwlar: terengdetip oqi'tati'n mektepterding 7-8-9 si'ni'ptari'na arnalghan. – Almati': Rawan, 2014. – 128 b.